

**Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра фольклористики**

**МІФО-РИТУАЛЬНИЙ СКЛАДНИК СУЧАСНОЇ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ
(БРИГАДА «АЗОВ»)**

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «бакалавр»
студентки 4 курсу бакалаврату
освітньої програми
*«Етнокультурологія з поглибленим вивченням
іноземної мови»*,
спеціальності – 034 Культурологія
Катерини Сергіївни КРАМАРЕНКО
Науковий керівник:
д.філол.н., доц. Олеся НАУМОВСЬКА

«Допущено до захисту»
Протокол засідання
кафедри фольклористики
№ ___ від «___» _____ 2024 року
завідувачка кафедри _____ (підпис)
д.філол.н., доц. Олеся НАУМОВСЬКА

КИЇВ

2024

АНОТАЦІЯ

Ця наукова робота присвячена дослідженню містерії Дня Мертвих бригади «Азов» як феномену збереження та трансформації праїндоевропейської спадщини в сучасній мілітарній культурі українців. Основною метою є вивчення впливу індоєвропейських реліктів на формування та розвиток сучасної української мілітарної культури.

Об'єктом дослідження є містерія Дня Мертвих бригади «Азов», а предметом дослідження — індоєвропейські релікти української мілітарної культури. Для вирішення поставлених завдань використовувалося поєднання порівняльно-історичного, системного та структурно-функціонального методів. Це дозволило розглядати об'єкт дослідження як складну систему, що є частиною цілісного індоєвропейського культурного комплексу.

Мілітарна культура України еволюціонувала протягом століть, поєднуючи елементи грецької, скіфської, давньоруської та козацької традицій, і стала важливою частиною української національної ідентичності. Ця історична спадщина відображена у сучасних обрядодіях, таких як містерія Дня Мертвих бригади «Азов», що є урочистим ритуалом, спрямованим на вшанування пам'яті загиблих воїнів.

У результаті дослідження встановлено, що індоєвропейські елементи, такі як культ вогню, культ меча та козацької шаблі, образ корабля як путівника у потойбіччя, стали невід'ємною частиною української національної ідентичності. Робота підкреслює важливість цих елементів у сучасних ритуалах, таких як містерія Дня Мертвих, та їх вплив на формування колективної свідомості та культурної спадщини сучасної української мілітарної спільноти.

Оскільки тема обрядів в сучасній мілітарній культурі українців є малодослідженою, ця сфера потребує ґрунтовного аналізу. Обряди, ритуали і традиції відіграють важливу роль у формуванні ідентичності та підтримці морального духу військових, що робить це дослідження актуальним та необхідним для розуміння сучасної української мілітарної культури.

Ключові слова: містерія Дня Мертвих, бригада «Азов», сучасна мілітарна культура, індоєвропейські релікти, культ меча, культ вогню, обрядовий човен, поховальний обряд

ABSTRACT

This scientific work is devoted to the investigation of the mystery of the Day of the Dead of the "Azov" brigade as a phenomenon of preservation and transformation of the Proto-Indo-European heritage in the modern military culture of Ukrainians. The main goal is to study the influence of Indo-European relics on the formation and development of modern Ukrainian military culture.

The object of research is the mystery of the Day of the Dead of the "Azov" brigade, and the subject of research is Indo-European relics of Ukrainian military culture. A combination of comparative-historical, systemic and structural-functional methods was used to solve the tasks. This made it possible to consider the research object as a complex system that is part of a complete Indo-European cultural complex.

The military culture of Ukraine has evolved over the centuries, combining elements of Greek, Scythian, Ruthenian and Cossack traditions, and has become an important part of Ukrainian national identity. This historical legacy is reflected in modern observances, such as the mystery of the Day of the Dead of the Azov Brigade, which is a solemn ritual aimed at honoring the memory of fallen soldiers.

As a result of the research, it was established that Indo-European elements such as the cult of fire, the cult of the sword and the Cossack saber, the image of the ship as a guide to the afterlife, became an integral part of the Ukrainian national identity. The work emphasizes the importance of these elements in modern rituals, such as the mystery of the Day of the Dead, and their influence on the formation of the collective consciousness and cultural heritage of the modern Ukrainian military community.

Since the topic of ceremonies in the modern military culture of Ukrainians is poorly researched, this area needs a thorough analysis. Ceremonies, rituals and traditions play an important role in the formation of identity and maintenance of the morale of the military, which makes this research relevant and necessary for the understanding of modern Ukrainian military culture.

Key words: the mystery of the Day of the Dead, the «Azov» brigade, modern military culture, Indo-European relics, the cult of the sword, the cult of fire, the ritual boat, the funeral rite

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ РЕЛІКТІВ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ	9
1.1. Наукові джерела про індосвропейські релікти української мілітарної культури	9
1.2. Огляд матеріалів про містерію Дня Мертвих у бригаді «Азов»	13
<i>Висновки до Розділу 1.</i>	15
РОЗДІЛ 2. РЕЛІКТИ УКРАЇНСЬКОЇ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ	16
2.1 Культ меча та шаблі	16
2.2. Поховальні обрядодії. Курган та кремація	20
2.3. Образ корабля у духовному житті населення України	26
<i>Висновки до Розділу 2.</i>	30
РОЗДІЛ 3. РИТУАЛИ ВШАНУВАННЯ ПОЛЕГЛИХ БРИГАДИ «АЗОВ»	32
3.1. Історія проведення та структура обряду Дня Мертвих	32
3.2 Елементи та атрибути містерії Дня Мертвих, їх значення	34
1.1.1. Назва	34
1.1.2. Час проведення	34
1.1.3. Місце проведення	35
1.1.4. Атрибути містерії	35
<i>Висновки до Розділу 3.</i>	39
ВИСНОВКИ	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42
ДОДАТКИ	46

ВСТУП

Українська військова традиція є невід'ємним складником культурного спадку, який формувалася протягом багатьох століть і відображає багатий історичний досвід народу. Вона містить у собі ритуали та символіку, що передаються з покоління в покоління, демонструючи глибокі культурні зв'язки з минулим. Ці традиції не лише сприяють формуванню сучасної ідентичності українського народу, але й відіграють важливу роль у підтриманні національного духу в умовах сучасних викликів, таких як війна з Росією.

Зростаючий інтерес до етнічного коріння українців є виразом усвідомлення своєї унікальності та самобутності, що зумовлює право на незалежність і визначає позицію на світовій арені. Мілітарна культура України має багату історію, коріння якої сягає епохи індоєвропейців. Вона еволюціонувала протягом століть, поєднуючи елементи грецької, скіфської, давньоруської та козацької традицій, і стала важливою частиною української національної ідентичності.

Ця історична спадщина відображена у військових обрядах, символах та звичаях, які зберігаються і оновлюються в сучасних військових формуваннях, таких як бригада «Азов». Вивчення цих елементів не лише збагачує наше розуміння української культури, але й допомагає краще усвідомити, як історичні традиції впливають на сучасні мілітарні практики.

На окрему увагу заслуговують поминальні традиції, які відіграють важливу роль у збереженні пам'яті про загиблих воїнів та підтримці бойового духу і єдності особового складу. Ці традиції включають різноманітні обряди та ритуали, що відображають глибоку повагу до тих, хто віддав своє життя за незалежність і свободу України, і допомагають зберегти пам'ять про героїзм і самопожертву для майбутніх поколінь.

Метою цієї роботи є розкрити глибинний зв'язок між давніми ритуалами та сучасними поминальними традиціями, зокрема на прикладі містерії під назвою

День Мертвих, яку щорічно проводить бригада «Азов» для вшанування воїнів, які віддали своє життя за Батьківщину.

Актуальність теми дослідження. Тема обрядів в сучасній мілітарній культурі українців є малодослідженою. Ця область потребує ґрунтовного аналізу, оскільки обряди, ритуали і традиції відіграють важливу роль у формуванні ідентичності та підтримці морального духу військових.

Мета роботи: Дослідити містерію Дня Мертвих бригади «Азов» як феномен збереження та трансформації праїндоевропейської спадщини в сучасному українському контексті.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** дослідження:

- розглянути стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження;
- виокремити індоєвропейські релікти української мілітарної культури;
- окреслити послідовність дій містерії, атрибути обрядодії та їх символічне значення;
- прослідкувати вплив загальноіндоєвропейської спадщини на розвиток української мілітарної культури.

Об'єкт дослідження: містерія Дня мертвих бригади «Азов».

Предмет дослідження: індоєвропейські релікти української мілітарної культури.

Для вирішення поставлених завдань використано поєднання **методів дослідження**. Так, було застосовано порівняльно-історичний метод, що дозволяє порівняти історичний розвиток мілітарної культури українців від індоєвропейського коріння до сучасності. При проведенні дослідження було використано також системний метод, що розглядає об'єкт дослідження як складну систему, що є частиною цілісного культурного комплексу. Використання структурно-функціонального методу дозволяє простежити як

різні індоєвропейські елементи ритуалів взаємодіють один з одним і як вони впливають на загальну структуру та динаміку української мілітарної культури.

Структура роботи: кваліфікаційна робота ОС «бакалавр» складається зі вступу, трьох розділів, кожен із яких містить підрозділи, параграфи та висновки, загальних висновків, списку використаних джерел (41 позиції) та додатків. Загальна кількість сторінок – 48, з них – 38 основної частини.

У **першому розділі** розглянуто наукові джерела, що стосуються дослідження індоєвропейських реліктів української мілітарної культури та матеріали про містерію Дня Мертвих бригади «Азов».

Другий розділ присвячено дослідженню походження індоєвропейських елементів та їх трансформацію в українській мілітарній культурі.

У **третьому розділі** описано послідовність ритуалу Дня Мертвих у бригаді «Азов» та проаналізовано атрибути містерії, їх символічне значення.

У Висновках підсумовано основні результати дослідження.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ РЕЛІКТІВ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

1.1. Наукові джерела про індоєвропейські релікти української мілітарної культури

Для дослідження раннього етапу формування індоєвропейської культури археологічні та лінгвістичні джерела є найважливішими. Пізніше, близько II – на початку I тисячоліття до н.е., джерельна база значно розширюється. До археологічних та лінгвістичних пам'яток додаються історичні, фольклорні та етнографічні матеріали. На жаль, наразі комплексне та ґрунтовне дослідження спадкоємності української культури безпосередньо від праіндоєвропейців є складним завданням. Джерельна база, що складається з різних типів джерел, є фрагментарною. Це робить охоплення всієї картини розвитку української культури від праіндоєвропейців вельми проблематичним і унеможлиблює повноцінну реконструкцію безперервності цього процесу. Зважаючи на складність, ми зосереджуємося на вивченні окремих важливих періодів, які зберегли релікти індоєвропейського комплексу культури.

Греко-скіфський період, який охоплює I тисячоліття до н.е., вважається одним із значних етапів розвитку індоєвропейської мілітарної культури. Цей період був позначений пануванням кочових народів іранської гілки індоєвропейців, таких як кіммерійці, скіфи, сармати, саки та інші, на просторах Євразії від Дунаю до Алтаю. На цій території, було знайдено безліч курганів та інших археологічних артефактів. Дослідження цього періоду є інформативними саме тому, що археологічні знахідки дають цінну інформацію про побут, соціальну структуру, військову справу та духовну культуру цих народів.

Одним з ключових джерел інформації є фундаментальна праця Геродота «Історії в дев'яти книгах». Грецький історик подає ґрунтовний довідник з історії та культури різних народів, який охоплює широкий спектр географічних, етнографічних, природно-історичних та літературних відомостей. У контексті

нашого дослідження особливо важливими є дані про військову справу скіфів та вірування, які знайшли своє відображення у культурі меча, жертвопринесенні та насипі курганів. Цей період відіграв важливу роль у формуванні індоєвропейської військової культури, адже саме тоді кочові народи іранської гілки індоєвропейців досягли значного військового потенціалу та вплинули на розвиток військової справи інших народів.

Епічна поема Гомера «Іліада» слугує цінним джерелом інформації про поховальні звичаї стародавніх греків. Ця найдавніша збережена пам'ятка грецької літератури, по суті, є збірником та переробкою численних переказів про подвиги давніх героїв. «Іліада» дає нам можливість реконструювати військовий поховальний обряд ахейських греків. Описуючи поховання Патрокла, Гектора та інших воїнів-героїв, Гомер змальовує вражаючі сцени: спорудження величного вогнища, жертвоприношення людей та тварин, спалення воїна разом із його зброєю та військовим спорядженням. Завершенням церемонії є тризна – ритуальний бенкет на честь загиблого.

Середньовічне лицарство, яскраво описане в численних епосах того часу, стало наступним значним етапом у розвитку загальноєвропейських військових традицій. На відміну від попереднього періоду, де археологічні знахідки відігравали ключову роль, дослідження лицарської культури спираються переважно на літературні та етнографічні джерела. Хоча лицарство зазвичай асоціюється із Західною Європою, воно також яскраво проявилось на теренах Київської Русі. Зрозуміло, що лицарська культура Київської Русі мала свої особливості, адже формувалась під впливом локальних традицій та сусідніх східних народів.

Одним із джерел, яке свідчить про культ меча на Русі, є «Повість временних літ» – найдавніша літописна пам'ятка в історії України. Цей унікальний документ не лише описує історію Київської Русі, але й дає цінну інформацію про побут, вірування та цінності тогочасних людей на тлі світових подій. У «Повісті временних літ» можна знайти численні згадки про мечі. Їх описують як зброю, символ влади, статусу та честі.

«Слово о полку Ігоревім», визначна пам'ятка літератури стародавньої Русі, слугує ще одним важливим джерелом інформації про культ меча у Київській Русі. Ця героїчна поема, датована кінцем XII ст., описує невдалий похід князя Ігоря Святославича на половців у 1185 році. Окрім того, що «Слово о полку Ігоревім» є цінним джерелом з народної культури, міфології та мови того часу, воно має особливу вагу для нашого дослідження. Твір пронизаний численними згадками про архаїчні елементи східноєвропейського лицарського комплексу, де меч відіграє центральну роль.

Наступним визначним етапом можна вважати епоху козацтва. Цей унікальний період увібрав у себе та трансформував найкращі зразки військових традицій індоєвропейських народів, поєднавши їх з тогочасними культурно-політичними реаліями. На жаль, археологічних пам'яток козацької доби збереглося небагато. Це зумовлено, зокрема, порівняно недавнім періодом існування козацтва. Тому для вивчення цього феномену дослідники змушені широко використовувати письмові джерела, етнографічні матеріали та фольклор. Історичні пісні та думи того часу яскраво описують побут, звичаї та цінності козаків, в яких простежуються архаїчні індоєвропейські елементи такі як культ шаблі та поховальні традиції насипання курганів.

Зв'язок козацької культури з індоєвропейським спадком був предметом досліджень багатьох вчених. Найвідомішими дослідниками цієї теми є Д. Яворницький, П. Куліш, М. Плісецький, С. Плохій. Видатний історик Д. Яворницький ґрунтовно досліджував архаїчний культ коня та шаблі в козацькому суспільстві. На його думку, кінь для козака мав не просто практичне значення, а був тісно пов'язаний з його ідентичністю та світоглядом. Цей зв'язок мав сакрально-містичний характер [32, с. 18-19].

Особливу цінність для нашого дослідження становить праця історика Ю. Фігурного «Історичні витoki українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі». У цій роботі науковець проводить ґрунтовне дослідження базових елементів козацької культури. Окремі розділи

присвячені вишколу молодих воїнів, культам воїнів-звірів, коня та шаблі, кобзарям, символіці червоного кольору, ставленню до жінки, побратимству, лицарському кодексу, а також впливу козацької культури на українське державотворення та право. Аналізуються етапи формування індоєвропейської військової традиції та місце козацтва в ній. Автором досліджуються тюркські впливи на традиційну козацьку культуру, а також проводяться паралелі з лицарською культурою пізнього середньовіччя Західної Європи. Науковець дійшов до висновку, що культура українського козацтва містить значну кількість архаїчних елементів, які сягають глибини індоєвропейської культурної традиції та мають численні паралелі з культурою середньовічного європейського лицарства. Іншими словами, дослідження показує, що козацька культура є унікальним синтезом різних культурних впливів, але водночас вона зберігає багато спільного з іншими індоєвропейськими військовими традиціями.

Неабияку увагу в контексті нашого дослідження привертає наукова дисертація на здобуття доктора історичних наук Г. Шаповалова «Судноплавство у духовному житті населення України (з найдавніших часів до кінця. XIX ст.)». Монографія досліджує вплив судноплавства на духовне життя населення України протягом тисячоліть. Автор простежує еволюцію вірувань та уявлень, пов'язаних з водною стихією, від найдавніших часів до XIX століття. Монографія приділяє значну увагу еволюції уявлень про корабель як засіб переміщення у потойбічний світ. Автор розкриває культове значення корабля у добу енеоліту-бронзи, а також його роль у духовному житті людей в античній та скіфо-сарматський час. Окремо розглядаються культові уявлення про корабель у праслов'янських племен та в Київській Русі. Автор описує, як образ корабля трансформувався протягом століть, та яке місце він займав у духовній культурі українців. У нашому дослідженні образ корабля ми розглядаємо як один із реліктів індоєвропейської спадщини.

Отже, вивчення індоєвропейських архаїчних реліктів у контексті української мілітарної культури відкриває перед науковцями широкі перспективи. Важливо зазначити, що протягом такого тривалого періоду на

різних етапах розвитку різних культур домінували різні типи джерел: археологічні, лінгвістичні, історичні, етнографічні тощо. Це зумовлює необхідність застосування комплексного підходу, що поєднує різні методи дослідження.

1.2. Огляд матеріалів про містерію Дня Мертвих у бригаді «Азов»

Тема обрядодій сучасного українського війська є малодослідженою. Існує дефіцит наукових робіт, які б глибоко аналізували цю сферу, особливо у контексті окремих військових формувань, таких як бригада «Азов». Обряди та традиції сучасного українського війська, включаючи «Азов», дійсно є темою, яка потребує більш детального дослідження. Військові обряди можуть включати різноманітні ритуали, церемонії, містерії, посвячення які підтримують дух і єдність підрозділу, а також відображають історичну та культурну спадщину країни.

Важливу інформацію про історію проведення містерії Дня Мертвих знаходимо у книзі О. Рейнса (позивний «Консул») «Що таке АЗОВ з України?». Варто зазначити, що ця праця була написана з метою контрпропаганди та роз'яснення для української та західної аудиторії, що «Азов» не є неонацистською організацією. Попри те, що книга фокусується на спростуванні звинувачень проти «Азову», вона також дає глибоке розуміння внутрішньої структури та історії підрозділу, його героїчної оборони Маріуполя, зокрема заводу «Азовсталь», а також націоналістичної ідеології, яка є основою його світогляду. В контексті нашого дослідження цікавим є розділ, присвячений містерії Дня Мертвих. У ньому автор коротко описує історію проведення обрядодії та атрибути, які використовують військовослужбовці під час проведення ритуалів присвячених вшанування загиблих побратимів.

Значний інтерес викликає праця ідеолога Азовського руху М. Кравченка «Нотатки Крука». Сам автор загинув на початку повномасштабного вторгнення

Росії, 14 березня 2022 року, під час супроводу іноземних журналістів у селі Горенка Бучанського району Київської області, внаслідок ворожого обстрілу. У книзі зібрані короткі уривки з його статей, які він раніше публікував у соціальних мережах. Ця книга дає можливість ближче познайомитися з поглядами автора на різні аспекти історії та військової справи, від теорії українського націоналізму до практичних питань виховання членів націоналістичних бойових організацій. Крім того, у ній зафіксовані короткі нотатки історії проведення щорічної містерії Дня Мертвих.

Окрім писемних джерел, цінним матеріалом для вивчення містерії слугують відео, розміщені на YouTube-каналі бригади «Азов» з 2015 року, коли саме ця традиція була започаткована. Завдяки цим відеофайлам, ми можемо проаналізувати візуальну складову містерії, як створюється атмосфера дійства. Відео дозволяють простежити динаміку розвитку містерії, її візуальних образів та інших аспектів.

Висновки до Розділу 1.

Дослідження індоєвропейських архаїчних реліктів у контексті української мілітарної культури відкриває нові можливості для науковців. Протягом тривалого часу на різних етапах розвитку культур домінували різні типи джерел, такі як археологічні, лінгвістичні, історичні та етнографічні. Це вимагає комплексного підходу, що об'єднує різні методи дослідження. Вивченню індоєвропейських архаїчних реліктів присвячено багато праць як українських, так і зарубіжних науковців, що забезпечує ґрунтовні та різнобічні знання.

Військові обряди та традиції, що сягають корінням індоєвропейської праісторії, й досі використовуються сучасними українськими воїнами. Тема обрядів сучасного українського війська залишається недостатньо вивченою. Існує дефіцит наукових робіт, які б детально аналізували цю сферу, особливо у контексті окремих військових формувань, таких як бригада «Азов». Обряди та традиції сучасного українського війська, включаючи «Азов», є важливою темою для глибшого дослідження. Військові обряди можуть включати ритуали, церемонії, містерії та посвячення, що підтримують дух і єдність підрозділу, а також відображають історичну та культурну спадщину країни.

РОЗДІЛ 2. РЕЛІКТИ УКРАЇНСЬКОЇ МІЛІТАРНОЇ КУЛЬТУРИ

2.1 Культ меча та шаблі

У давні часи меч був не просто холодною зброєю, але й символом статусу, влади та майстерності. Його виготовлення пов'язане з містикою та легендами, адже це був не просто процес кування металу, а справжнє мистецтво. Ковалі володіли мистецтвом обробки металу, перетворюючи залізо на чудово загартовані мечі, що символізували не лише силу та воїнську доблесть, але й мали сакральне значення в багатьох культурах. Недаремно в індоєвропейській міфології присутні боги-ковалі, покровителі ковальського ремесла: Гефест і Вулкан у древніх греків та римлян, Курдалагон в осетинів (нащадків аланів та скіфів), Велундр у скандинавів [32, с. 63].

Егейський світ і стародавні греки мали вирішальне значення у формуванні культу меча, закладаючи фундамент для його подальшого розвитку у багатьох культурах світу. Постійним атрибутом бога війни Ареса був меч, подібно до того, як у Зевса - скіпетр, у Посейдона - тризуб, а в Аполлона - лук і стріли [32, с. 63]. У поемі Гомера «Іліада» описана сила меча Посейдона:

*«Пагубний меч довголезий в могутній тримав він правиці,
Схожий на блискавку; з ним неможливо змагатись людині
В битві смутливій: страхом-бо кожного він уражає»* [9, с.117].

Крім того, у поемі зустрічається детальний опис меча Гектора:

*«Мовив це й дав він Бантові срібноцвяхований меч свій
Разом із піхвою й гарно скроєним пасом ремінним,
А Теламоній віддав йому пояс, що пурпуром сявав»* [9, с. 240].

Одним із найяскравіших свідчень шанування скіфами бога війни є культ старого залізного меча. Цей меч, можливо, слугував символом самого божества, уособлюючи його силу та міць. Скіфи споруджували на його честь спеціальні вівтарі, де відбувалися жертвоприношення. Геродот підкреслює, що ці обряди вирізнялися жорстокістю та пишністю, підкреслюючи значущість бога війни в

скіфській релігії: «В центрі області кожного народу існує священна споруда для Арея, яку вони роблять ось як: накладають в'язанки хмизу завдовжки і завширшки до трьох стадій, але не дуже високі. На них влаштовують чотирикутну площадку, три сторони якої стримчасті, а на четверту можна зійти. Щороку вони накладають на цю споруду сто п'ятдесят возів хмизу, бо через непогоду вона постійно осідає. В таку купу хмизу кожен народ встромляє старий залізний меч, який є символом Арея. Цьому мечу вони щороку приносять у жертву овець та коней, крім тих жертв, що вони їх приносять іншим богам» [8, с.194].

Цікаво, що знайдений в кургані Товста Могила скіфський меч вважають еквівалентом «світового дерева». У ритуалі рівнозначним символу «світового дерева» часто виступає божество чи його атрибут. Саме таким атрибутом у скіфську ритуалі був меч. На цьому мечі зображено 3 виміри: верхів'я прикрашає зображення оленя, середина відображає напад левиці на козла, а нижче на центральній осі зброї розташоване божество Пан та фігури козлів по обидва боки від нього. Зображення божества на мечі може вказувати на культову функцію цього предмета [35, с. 158]. В античній культурі Пану, як і іншим богам, приносили в жертву тварин та продукти харчування. Найбільш поширеними жертвами були корови, козли, ягнята, молоко, мед та виноградне сусло. Зображення левиці, що атакує козла, на рукоятці меча можна інтерпретувати як сцену жертвопринесення божеству Пану.

Наявність численних археологічних пам'яток слугує вагомим доказом існування культу меча. Окрім поширених поховань зі скіфським воїном та його мечем, дослідники знаходять кургани, які не містять людських останків. Один з таких курганів був розкопаний Ю. Болтриком поблизу села Носаки Василівського району Запорізької області. Цей курган заввишки близько 3 метрів не мав жодних слідів поховання, але в його центрі було знайдено залізний акінак. Ще одним свідченням архаїчності та глибини цього культу слугує датування кургану. Він належить до V століття до н.е., що робить його на ціле століття старішим за сусідні скіфські поховання [32, с. 64]. Ці факти свідчать про те, що

меч для скіфів мав не лише практичне значення як зброя, але й відігравав важливу роль у їхніх віруваннях та ритуалах.

На початку I тисячоліття до н.е. мечі майже не використовувалися слов'янами, однак у період X-XIII століть ситуація значно змінилася. Завдяки встановленню зв'язків із Центральною та Північною Європою, а також Візантією, меч став основною зброєю княжих дружинників Київської Русі. Пізніше, меч був символом влади і авторитету у давньоруських князів. Він не лише використовувався як зброя, але й мав важливе символічне значення. На мініатюрах Радзивіллівського літопису часто зображають князів, які сидять на престолі з оголеним мечем, що підкреслює їхню силу, владу і готовність захищати свою землю та народ [32, с.69] (додаток 1).

У «Повісті временних літ» літописець описує, як хозари збирали данину з підкорених полян: «По сих же літах, по смерті братів сих, [Кия, Щека і Хорива], утискувалися [поляни] деревлянами та іншими навколишніми [племенами] . І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: "Платіте нам данину". Поляни тоді, порадившись, дали [їм] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: "Ось, знайшли ми данину нову". А ті запитали їх: "Звідки?" І вони сказали їм: "В лісі на горах, над рікою Дніпровською". А ті запитали: "Що вони дали?" І вони показали меч, і мовили старці хозарські: "Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель". І все це збулося, [бо] говорили вони не з своєї волі, а за божим повелінням» [20].

У «Слові о полку Ігоревім» також відзначається поширення культу меча серед лицарства Київської Русі. У перекладі М. Рильського так описується слава великого князя Святослава:

«Був же він [Святослав] грозою на ворога,
Приборкав його полками сильними
Ще й мечами булатними,
Наступив на землю Половецьку...» [27]

Шабля витіснила меч як основний вид холодної зброї в пізньому середньовіччі Східної Європи. Це пов'язано з низкою факторів, зокрема з перевагами шаблі в кінному бою, її легкість та маневреність. В часи козацтва XV-XVIII ст. шабля не лише перейняла військові функції меча, але й успадкувала його багату символіку. Це підкреслює зв'язок козацької воїнської традиції з давніми звичаями та віруваннями. Шабля стає не просто зняряддям бою, а й символом честі, доблесті, козацької звитяги.

Визвольна війна середини XVII ст. стала важливим моментом в історії використання козацької шаблі. Ця зброя остаточно утвердилась як символ шляхетно-лицарського козацького стану. Перемоги над ворогом, здобуті козаками, робили шаблю не лише бойовим зняряддям, але й уособленням козацької державності.

Шабля для козаків мала не лише військове, але й духовне значення. Освячення зброї, в тому числі й шаблі, надавало їй особливого значення. Козаки вірили, що освячена зброя стає не просто інструментом вбивства, а зняряддям захисту християнської віри. В цьому можна знайти паралелі з традиціями західноєвропейських лицарів, які також перед боєм освячували свою зброю та бачили себе воїнами Христа. Таким чином, культ шаблі у козаків мав не лише практичну, але й глибоко духовну складову. Шабля сприймалась як символ не лише козацької звитяги, але й віри, готовності захищати православ'я. Це підкреслює зв'язок козацтва з християнською традицією, а також його роль як оборонця православної віри. Подібне ставлення західноєвропейського лицарства і козацтва до меча та шаблі певною мірою свідчить на користь того, що українське козацтво було своєрідним місцевим проявом європейського лицарства [32, с.72].

Військова традиція козаків наділяла шаблю особливим статусом, про що свідчать як літописні згадки, так і фольклор. Її шанували немов священний артефакт, подібно до того, як в часи Середньовіччя в Європі ставилися до меча. Цей вигнутий клинок мав спільні корені з мечем, історія якого сягає сивої давнини. Проте, на українських землях шабля набула нового значення, ставши

втіленням козацької звитяги та незалежності. Шабля для козака була не просто зброєю, а й символом вільного козацького стану, його невід'ємним атрибутом.

2.2. Поховальні обрядодії. Курган та кремація

Поминальні обряди мають давню історію та тісно пов'язані з похоронними ритуалами. Вивчення різноманітних поховальних традицій дає нам можливість простежити еволюцію цих обрядів та їхню стійкість протягом часу.

В основі похоронних обрядів лежить віра в те, що смерть – це не кінець, а лише перехід до іншого, вищого стану буття. Душа воїна вирушає в мандрівку, де їй належить подолати певні випробування та очиститися від земних гріхів та тягарів. У багатьох віруваннях душі загиблих воїнів потрапляли до особливих місць у потойбічному світі, де їх чекало вічне життя, спокій і шана. Смерть на полі бою часто вважалася найвищою формою самопожертви і героїзму. Воїни, які загинули у битві, отримували особливу пошану і визнання, оскільки віддавали своє життя заради захисту свого народу і батьківщини.

Проводження душі загиблого воїна часто сприймається як возз'єднання з предками, які вже перейшли у потойбічний світ. Вважається, що душа загиблого воїна зможе знайти спокій і возз'єднатися з іншими воїнами, які загинули раніше. Такий акт вважається почесним і благородним. Крім того, душі загиблих воїнів часто сприймаються як захисники своїх нащадків та громади в цілому. Важливо дати душі все необхідне для подолання шляху до потойбіччя. Це може включати їжу, воду, зброю та інші символічні предмети, які, згідно з віруваннями, будуть потрібні душі на її шляху. Такі предмети часто кладуть у могилу разом з тілом.

Вогонь у похоронних ритуалах має особливе значення завдяки своїй очищувальній силі. Він може використовуватися у різних формах: від спалювання тіла (кремації) до запалювання свічок або вогнищ. У багатьох культурах вогонь символізує перехід від земного існування до духовного,

допомагаючи душі звільнитися від фізичних обмежень та перейти в новий стан буття.

В ахейський час (XV-XIII ст. до н.е.) грецькі племена практикували похоронний ритуал для загиблих воїнів, схожий на індоарійський. Згідно з їхніми віруваннями, душі воїнів, які не були поховані належним чином, приречені на вічне блукання без спокою. Тому стародавні греки вважали незахоронення тіла великою ганьбою для померлого [32, с.72].

У поемі Гомера «Іліада» описується церемонія поховання троянцями Гектора. Йому звели величну похоронну ватру, де спалили його тіло. Після спалення тіла Гектора на його честь був насипаний великий курган, а також була влаштована тризна.

*«Стали до вогнища Гектора славного сходитись люди,
А як усі вже зійшлись і громада зібралась велика,
Спершу іскристим вином залили вони всюди багаття,
Де ще трималася сила вогню. Лише після того
Білії кості брати його й друзі в журбі позбирали
З попелу, й сльози рясні із лиць у них бігли струмками.
Кості зібравши усі, пурпуровим м'яким покривалом
їх огорнули, й тоді, в золотую поклавши їх урну,
Разом до ями глибокої все опустили, й до неї
Зверху багато каміння великого щільно наклали,
Й пагорб надгробний насипали, варта ж сиділа навколо,
Щоб до часу не напали красивоголінні ахеї.
Швидко надгробок насипавши, всі розійшлися. А потім
Знову зійшлися і в учті усі учтували преславній
В домі Пріама-державця, що Зевсовим був вихованцем.
Гектора так, упокірника коней, вони поховали» [9, с. 428].*

Окрім кремації (спалення) загиблих героїв, стародавні греки здійснювали також і інгумацію (поховання в землі) полеглих воїнів. Всесвітньовідомі так

звані царські поховання воєначальників у Мікенах, де археологами знайдена значна кількість зброї і військового спорядження [32, с. 177].

Поховання скіфського царя описує Геродот. Він зазначав, що разом із померлим ховали його слуг, наложниць, коней, зброю та військове спорядження, після чого насипали землю та зводили великий курган: «В просторому приміщенні склепу ховають одну з його [царя] наложниць, яку перед тим задушили, його чашника і куховара, конюха, особистого слугу, вісника і його коней, а також певну частину його речей і так само золоті чаші (срібла та міді вони зовсім не використовують). Коли вони все це зроблять, то насипають землю і споруджують великий курган, намагаючись зробити його найвищим» [8, с. 196].

Учений Б. Граков стверджував, що ритуал поховання у скіфів був схожим для царів, військової знаті та рядових воїнів. Відмінність полягала лише в пишності захоронення. Царів ховали з більшою розкішшю, їм на могилах ставили озброєні статуї, ймовірно, їхні скульптурні зображення. Рядових воїнів ховали зі всією зброєю та особистими прикрасами (сережкою в одному вусі, рідше - шийною гривною). Їхні бойові коні використовувалися здебільшого для поминок живим і супутньою їжею померлому [32, с. 177].

Археологічні дослідження поховань скіфських воїнів-дружинників V століття до н.е. підтверджують тезу про спільність похоронних ритуалів для різних верств скіфського суспільства. Яскравим прикладом слугує розкрите археологами розграбоване поховання воїна в скіфському кургані біля міста Орджонікідзе (з 2016 року – місто Покров). Тут було знайдено безліч предметів озброєння, серед яких залишки двох панцирів, меч, бойовий пояс, щит та сагайдачний набір. Подібні поховання з військовою атрибутикою дослідники виявили й на Дніпропетровщині, поблизу села Олександрівна, біля міста Жданова та біля села Новорозанівка [32, с. 178].

У давніх слов'ян існував особливий ритуал поховання воїнів. Протягом двох з половиною тисячоліть (з незначними перервами в деяких регіонах) слов'яни та їхні предки практикували кремацію, яку згодом заборонило християнство. Літописець Нестор у «Повісті временних літ», описує спалення

покійників та зберігання їхнього праху в урнах. Цей обряд сягає корінням ще в праслов'янську Тшинецьку культуру і набув широкого поширення серед народів Зарубинецької культури. Після поховання слов'яни неодмінно влаштовували тризну - поминальну трапезу на честь померлого [32, с. 180].

Ці традиції були продовжені і в часи Київської Русі-України. Ібн-Фадлан, арабський мандрівник і дипломат, залишив цінні описи цих обрядів у своїх нотатках. Він відвідав Волзьке місто Булгар у 922 році і став свідком похоронного обряду – спалення тіла багатого купця на кораблі. Під час похорону багатого купця здійснювались жертвопринесення, включаючи тварин і, можливо, рабів. Це мало забезпечити покійному супровід і захист у потойбічному житті. Після спалення тіла над залишками праху споруджували могилу [37, с. 283].

У місті Чернігові, поблизу Свято-Успенського Єлецького монастиря, розташований курган Чорна Могила, який дослідники вже давно визнали унікальною давньоруською поховальною пам'яткою дохристиянського періоду. Дослідник О. Рибаків висунув теорію, що у Чорній Могилі небіжчиків кремували шляхом тілоспалення у спеціальному «будинку мертвих». Згідно з його реконструкцією, на місці майбутнього поховання спочатку споруджувалась піщана підсипка, у центрі якої будували прямокутну домовину-будинок, що імітувала житло. До неї клали тіла померлих та їхні речі. Спалення відбувалось за допомогою хмизу, можливо, з додаванням соломи. Після кремації з попелу виймали зброю та обладунки, а над похованням насипали 7-метровий курган. Після тризни на курган кидали обгоріле військове спорядження та інші речі, які не торкнулися вогонь, а потім досипали глиною [1, с. 5].

У часи язичництва похорон воїнів супроводжувався сипанням могили на місці загибелі. Це був не просто акт поховання, а й створення сакрального простору, що слугував місцем пам'яті та вшанування полеглих. Могили князів-завойовників, таких як Аскольд, Дир, Олег, Ігор та Олег Святославич, стали знаковими місцями, що протягом століть несли в собі пам'ять про їхні подвиги та велич. Ці могили не лише служили місцем поховання, але й перетворювалися

на центри поклоніння та народної пам'яті [18, с. 124]. На честь загиблих воїнів-лицарів на їхніх могилах обов'язково влаштовували тризни-поминки. Ці урочистості супроводжувалися військовими змаганнями, які мали на меті продемонструвати повагу до полеглого героя, а також підкреслити невмирущість лицарського духу та військової слави [32, с. 181].

За часів, коли християнство остаточно утвердилося, князів ховали вже не в курганах, а в церквах. Літописи рясніють детальними описами таких похоронів. Одним із прикладів слугує смерть молодого князя Ростислава Всеволодовича. 26 травня 1093 року він отримав тяжкі поранення в бою з половцями під Києвом і втопився в річці Стугні. Його тіло знайшли й доставили до столиці: «А Ростислава, шукавши, знайшли в ріці. І, взявши його, принесли його до Києва. І плакала за ним мати його [княгиня Анна], і всі люди плакали за ним сильно, юності його заради. І зібралися єпископи, і попи, і чорноризці, і, співи належні співавши, положили його в церкві святої Софії коло отця його» [20].

Українські козаки свято берегли пам'ять про своїх побратимів, загиблих у бою. Вшанування їхньої жертви вважалось священним обов'язком живих. Козаки не шкодували зусиль, щоб розшукати тіла полеглих і з належною шаною поховати їх у землі. Про цю традицію свідчить й українська народна пісня, де козаки вирушають на ризиковані пошуки загиблих товаришів, щоб з честю віддати їм останню шану:

«Чогось мені, браття, трудно
 І на серденьку нудно.
 Ой сідлайте, миле браття,
 Та коники вороненькі,
 Та беріте, миле браття,
 Та поїдем, миле браття,
 Та долом-долиною,
 Та там знайдем, миле браття,
 Та рожу з калиною.
 А під тею та рожою

Та козацьке тіло,
Гей, від сонця почорніло,
А від вітру помарніло» [10, с.80].

Важливою рисою козацьких похоронних обрядів було насипання високих могил над полеглими воїнами. Ця традиція сягає корінням у глибину століть і має спільні риси з військовими похоронними комплексами давніх воїнів-професіоналів, як індоєвропейців, так і індоіранців. Висока могила слугувала не лише меморіалом конкретному загиблому козаку, але й символом вшанування безлічі безіменних козаків, які загинули в боях за Україну. Ці величні насипи нагадували про хоробрість та самовідданість козаків, про їхню безмежну любов до Батьківщини. Козаки прагнули зробити могили якомога вищими, щоб вони височіли над степом, подібно до козацької звитяги та незламного духу. Ці насипи ставали не просто місцями поховання, але й своєрідними маяками, що віщували про славу та героїзм козацького війська.

Цей ритуал козацького поховання знайшов глибоке відображення в українському фольклорі. Наприклад, у піснях про загибель полковників Морозенка та Нечая оспівується, як козаки-побратими власними руками копали для загиблих героїв глибокі могили та насипали високі кургани:

«Розкопали Морозенку
Глибоку долину,
Висипали Морозенку
Високу могилу» [6, с. 153].

Ще в одній народній думі знаходимо опис козацького похорону Івася Удовиченка:

«Тоді козаки саблями да наділками суходіл копали,
Шапками та приполами персть носили,
Високу могилу висипали,
Славу козацькою учинили,
У головоньках червоний прапор постановили,
Із семип'ядних пищалей продзвонили» [6, с. 90].

Отже, козаки, з одного боку, успадкували та зберегли багато рис похоронних обрядів своїх індоєвропейських предків. З іншого боку, вони адаптували ці традиції до свого унікального світогляду. У результаті козацький похоронний обряд став унікальним синтезом давніх традицій.

2.3. Образ корабля у духовному житті населення України

Ранні морські подорожі, часто сповнені небезпек і трагедій, навіки пов'язали образ корабля з темою життя і смерті. Цей зв'язок знайшов своє відображення в міфах, де корабель виступає засобом переправлення душ померлих у потойбіччя.

Найбільшою групою пам'яток пов'язаними з кораблями є овальні кургани у формі човнів, поширені в степовій зоні епохи енеоліту (азово-дніпровська та постмаріупольська культури) та ямного часу, які знаходяться вздовж берегів Дніпра, Кальміусу, Орелі, Самари та Сіверського Донця. Ця традиція продовжувалась і в ранньому залізному віці на території України. Яскравим прикладом слугує поховання в кургані біля села Василівка Новотроїцького району Херсонської області. Могила мала видовжену загострену форму човна, а покійний був похований у дерев'яному саркофазі, що також нагадував човен. Іншими словами, овално-човноподібні кургани є свідченням поширеної практики ховати померлих у символічних човнах, що ймовірно було пов'язано з віруваннями про подорож у потойбіччя. Ця традиція зберігалась протягом тисячоліть, еволюціонуючи від раннього енеоліту до раннього залізного віку [37, с. 213].

Моделі кораблів, знайдені в похованнях на території України, свідчать про культове значення корабля в давніх віруваннях. Ці моделі, датовані VII ст. до н.е. – III ст. н.е., були виявлені на острові Березань, в Ольвії, Пантікапеї, Ілураті, Ніконії, Мірмекії, Тарпанчі, Калос Лимені та Донузлаві. З поширенням античних релігійних вірувань серед осіло-кочового населення півдня України з'явилися

незвичайні культові образи, такі як скіфська модель судна на колесах, знайдена в Пантікапеї та датована IV-III ст. н.е. [37, с. 234].

Деякі зображення кораблів знайдені в Північному Причорномор'ї, зокрема в склепах-катакомбах III-IV ст. н.е. пантікапейського некрополя в Керчі та в Китеї. Ці знахідки свідчать про поширення подібних вірувань серед населення Північного Причорномор'я в античну епоху [37, с. 249-250].

Обряд поховання трупопалення у справжньому човні з'явився у слов'ян у X ст. Вважається, що це сталося під впливом подібних обрядів у Скандинавії, де трупопалення у ладді з'явилося на рубежі VI-VII століть. Згідно з теорією В. Булкіна, з кінця X століття цей обряд на слов'янських землях поступово перетворюється на соціальний, стаючи привілеєм вищої верстви населення Русі. Поховання слов'янського часу в суднах вперше виявлені поблизу м. Сміли та на Харківщині біля с. Рублівка [37, с. 279].

Спалення в човні було поширеною практикою в Північній Європі та Скандинавії. Цей ритуал полягав у тому, що судно з покійним підпалювали й пускали в плавання по морю. За сагами, король Хакі Упсальський, помираючи від ран, наказав завантажити на свій корабель тіла вбитих воїнів, зброю та покласти себе посередині судна на багаття. Коли король помер, багаття запалили, підняли вітрила й направили судно в море [37, с. 275].

Арабський мандрівник Ібн-Фадлан, який відвідав Волзьке місто Болгар у 922 році, надав нам детальний опис похоронного обряду слов'ян, який включав спалення багатого купця на кораблі. Він також згадав, що бідняків слов'яни ховали, спляючи їх у маленьких човнах. Ось опис ритуалу: померлого спочатку клали в могилу на десять днів, а потім одягали в найкращий одяг і готували до поховання. Його майно ділили на три частини: одну віддавали родичам, другу витрачали на похорон, а третю – на бенкет. Одну з рабинь небіжчика, яка висловила бажання бути похованою з ним, одягали в святкове вбрання і пильно стерегли протягом десяти днів. В день поховання корабель витягали на берег, ставили на підпори і оточували ідолами. На кораблі готували розкішне ложе, яке застеляли килимами, шовком і подушками. Небіжчика, одягненого в

найбагатший одяг, клали на ложе, а біля нього ставили їжу, зброю, тварин і рабиню. Рабиню тричі підводили до воріт, де вона нібито бачила своїх померлих родичів, а потім задушили і заколовши ножом поклали в корабель. Корабель підпалювали, а попіл збирали і насипали над могилою, де ставили стовп з ім'ям померлого [37, с. 283].

Літописний опис жорстокої розправи княгині Ольги над древлянськими послами у 945 році містить цікаві свідчення про практику поховання в судні на Русі. Ольга прагнучи помститися за смерть чоловіка, запросила послів до Києва, де їх з почестями прийняли. Однак це була лише хитрість. Коли послі сп'яніли, їх разом з човном, у якому вони припливли, скинули в глибоку яму і закидали землею. Таким чином, Ольга жорстоко покарала древлян за смерть Ігоря: «І понесли їх у човні. Вони ж сиділи, взявшись у боки, величаючись і вигорджуючись, у великих застібках. І принесли їх на двір до Ольги, і, нісши їх, [так] і вкинули з човном у яму. І, приникнувши [до ями], Ольга мовила їм: "Чи добра вам честь?" Вони ж сказали: "Гірша нам смерть, ніж Ігореві". І повеліла вона засипати їх живими, і засипали їх» [20].

У XVI–XVII ст. сонячний човен, разом з хрестом і сонцем у вигляді зірки, використовували як основну символіку на бойових знаменах запорізьких козаків. Про це свідчать рідкісні знахідки уцілілих козацьких знамен і не менш рідкісні їх архівні описи. Сліди язичницького сонячного культу у поєднанні з християнством відображені у символіці знамен, захоплених поляками у козаків в Києві в 1651 і в 1655 рр. під Черніговом [37, с. 308].

Інколи на прапорах запорожців зображались не символічні, а реальні судна. Добре відомий прапор кінця XVIII ст. із зображенням козаків на кораблі. По краю прапора великими золотими літерами виконаний напис «Сие знамя в войско ея императорского величества запорожское низовое сделано коштом пехоты воюющей того же войска по Черному морю також по рекам Днепру и Дунаю» [22, с.17-18]. Зображення корабля на ньому виконано олійною фарбою. Корабель зображений у русі справа наліво. Це двохпалубний вітрильний військовий корабель типу галіон. Він має чотирикутну корму з високою

двоповерховою надбудовою. Носова частина корабля загострена й закінчується бушпритом. Дно корпусу судна закруглене, з виступаючим кілем. У відкритих портах лівого борту видно стволи гармат [22, с.17-18] (додаток 2).

На березі Дніпра, поблизу села Любимівка Каховського району Херсонської області, нещодавно виявлено цікаву знахідку – бронзову печатку XVIII століття з зображенням корабля. В центрі зображена брама, увінчана прапором та прикрашена кавалерським хрестом зсередини. Обабіч брами симетрично розміщені два дерева та дві вежі з бунчуками над ними. Внизу та зліва від брами чітко видно корабель з розвіяними прапорами на щоглі та кормі. Вважається, що ця печатка пов'язана з Таванським перевозом, який існував поблизу села Любимівка. Ймовірно, вона належала полковнику Перевізької паланки – козацької адміністративно-територіальної одиниці, яка з 1717 року контролювала цей перевіз. Також можливо, що печатка належала шафареві – управителю Таванського перевозу [24, с. 98].

З кінця XVIII століття образ корабля в українській геральдиці все частіше використовується як символ суднобудівництва. Одним із прикладів є герб значкового товариша Григорія Новікова, датований 1776 роком. На цьому гербі зображений човен, а в ньому сидить козак. В правій руці козак тримає шаблю, а в лівій – спис, увінчаний півмісяцем [21, с.121] (додаток 3).

Висновки до Розділу 2.

Індоевропейська спадщина має значний вплив на ритуали та символи, що використовуються в багатьох культурах.

Ідея поклоніння мечу пронизує всю історію індоевропейських народів. В античній міфології боги-ковалі Гефест (в грецькій) та Вулкан (в римській) виступають патронами ковальського ремесла, а сила меча оспівується в поемі Гомера «Іліада» в описі зброї Посейдона та Гектора. Скіфи особливо шанували бога війни, свідченням чого слугує культ старого залізного меча. Цей артефакт, ймовірно, символізував самого бога, втілюючи його міць та велич. Вшановуючи меч, скіфи споруджували спеціальні вівтарі, де приносили жертви. Знайдений в кургані Товста Могила меч з зображенням Пана вважають еквівалентом «світового дерева». У слов'ян мечі спочатку не були поширені, але в X-XIII століттях їх роль значно зростає. Вони стали символом влади та авторитету князів, про що свідчать зображення на мініатюрах Радзивілівського літопису. Літописи згадують про збирання хозарами данини з полян, де меч підкреслював авторитетність полян. Описи меча Святослава знаходимо у «Слові о полку Ігоревім». В пізньому середньовіччі шабля витіснила меч в якості основної холодної зброї Східної Європи. Вона стала не лише зняряддям бою, але й символом честі, доблесті та козацької звитяги. Її шанували подібно до священного артефакту, так само як в Європі ставилися до меча в часи Середньовіччя. Подібне ставлення до меча та шаблі західноєвропейського лицарства та українського козацтва свідчить про те, що козацтво можна розглядати як місцевий прояв європейського лицарства.

Для багатьох народів, в тому числі й для стародавніх греків, належне поховання померлого вважалося не лише священним обов'язком, але й запорукою його спокою в потойбічному світі. Незахоронення тіла несло ганьбу померлому та його родині. Гомер в «Іліада» детально описує церемонію поховання Гектора троянцями: тіло спалили на вогнищі, потім збудували величний курган і влаштували тризну. Геродот описує поховання скіфського

царя, де разом з ним ховали слуг, наложниць, коней, зброю та обладунки. Потім насипали курган, підкреслюючи статус та багатство покійного.

У полієстичні часи слов'яни також вірили у важливість похоронних обрядів. Для князів-завойовників, таких як Аскольд, Дир, Олег, Ігор та Олег Святославич, зводили кургани. З прийняттям християнства традиції змінилися. Князів ховали вже не в курганах, а в церквах. Козаки ж зберегли багато язичницьких елементів у своїх похоронних обрядах. Важливою рисою було насипання високих могил над полеглими воїнами. Ці величні насипи слугували не лише місцем спокою, але й символом козацької звитяги, хоробрості та любові до Батьківщини. Ці традиції знайшли глибоке відображення в українському фольклорі. Таким чином, похоронні обряди протягом століть зазнавали змін, відображаючи еволюцію вірувань, соціальної структури та цінностей різних народів. Проте спільним для багатьох культур залишалось прагнення вшанувати пам'ять померлих та зберегти зв'язок з ними.

Образ корабля відіграє значну роль у міфології, релігії та фольклорі багатьох індоєвропейських народів. Він знайшов своє відображення в міфах, де корабель слугував засобом для переправлення душ померлих у потойбічний світ. Найбільшою групою археологічних пам'яток, пов'язаних з кораблями, є овальні кургани у формі човнів, поширені в степовій зоні енеоліту (азово-дніпровська та постмаріупольська культури) та ямного часу. З X ст. у слов'ян поширився обряд поховання через спалення тіла у справжньому човні, ймовірно, під впливом подібних скандинавських обрядів. Спалення в човні було розповсюдженою практикою в Північній Європі та Скандинавії. Літописний опис розправи княгині Ольги над древлянськими послами у 945 році свідчить про практику поховання в судні на Русі. У козаків поховання у човнах не зафіксовані. У XVI–XVII ст. сонячний човен разом із хрестом і сонцем у вигляді зірки використовували як символіку на бойових знаменах запорізьких козаків. Іноді на їхніх прапорах зображували реальні судна. З кінця XVIII століття образ корабля в українській геральдиці часто використовували як символ суднобудівництва.

РОЗДІЛ 3. РИТУАЛИ ВШАНУВАННЯ ПОЛЕГЛИХ БРИГАДИ «АЗОВ»

3.1. Історія проведення та структура обряду Дня Мертвих

У 2015 році, на одній з баз полку «Азов» у селищі Урзуф, вперше відбувся урочистий ритуал пам'яті загиблих воїнів. Церемонія, що згодом стала щорічною, зібрала не лише військовослужбовців, але й близьких та рідних полеглих героїв. Ця подія знаменувала собою першу містерію вшанування загиблих бійців після реорганізації добровольчого батальйону «Азов» у полк. На той час структура ритуалу ще не була чітко визначена.

Під урочисту музику особовий склад полку вишикувався на Полі Мечів. Велика кількість запалених смолоскипів разом з прожекторами, направленими в небо, освітлювала стрій. Хорунжий в мікрофон поіменно згадував полеглих азовців. Їхні фотографії транслювались на великому екрані. Окремо стояли військові зі щитами, на яких були виведені позивні мертвих. Після того, як називалось ім'я полеглого, один з бійців з відповідним щитом вигукував «Пам'ятаємо» та запалював своїм смолоскипом найближчу чашу вогню. У відповідь стрій хором казав «Помстимося». За цим слідувала «сальва», тобто постріл з автоматичної зброї в небо, урочистий військовий салют. Закінчувалось дійство промовою командира «Азову». За словами хорунжих, в ці моменти «символічно підрозділ мав спільний стрій по обидва боки життя, адже в духовному сенсі померлі та живі були єдині в ці хвилини». Після всіх церемоній влаштувалась ще одна «сальва» – на цей раз з мінометів [26, с. 121-122].

Оскільки ритуал був новим, його структура ще не мала остаточного оформлення, містерія 2015 року вирізнялася тим, що перед урочистою «перекличкою мертвих», вулицями Урзуфу пройшла велична смолоскипна хода, очолювана БТРом, на якому майорів банер з висловами з Декалогу Українського Націоналіста. Поруч з полковими знаменами урочисто несли й батальйонні, на яких красувався класичний знак «Ідея Нації» [26, с. 121].

На відео, опублікованих на YouTube-каналі тоді ще полку «Азов» з 2016 по 2021 рік [1,5,12,15,33], прослідковується вже стандартизована процесія. На Полі Мечів воїни тримають щити з позивними загиблих побратимів і смолоскипи. Промови виголошують начальник штабу та командири полку. Коли хорунжий називає ім'я загиблого, боєць із відповідним щитом вигукує «Пам'ятаємо» і запалює своїм смолоскипом чашу вогню. У відповідь стрій хором каже «Помстимося». Потім слідує сальва.

Особливою церемонією вшанування полеглих стала містерія 2022 року. Оскільки головну базу полку «Азов» в Урзуфі тимчасово окуповано, містерія пройшла в іншому місці. Крім бійців «Азову», зокрема тих які були звільнені з полону, в який вони потрапили після боїв за Маріуполь, були присутні всі азовські підрозділи (спецпідрозділ ГУР МО «Kraken», Третя окрема штурмова бригада ЗСУ, ССО «Любарт»). Дата містерії - 22.12.2022, день зимового сонцестояння та найдовша ніч у році. Зміну дати проведення можна пояснити тим, що командування полку перебувало в російському полоні. Вони були звільнені 21 вересня 2022 року, за декілька днів до осіннього рівнодення.

Символом містерії став палаючий дракар. Пращури вірили, що полегли в бою воїни переходять в інший світ, де боги будуть славити їхній подвиг. Цей інший світ мав назву Вирій або Вальгалла. В полум'ї під слова Молитви Українського Націоналіста загиблі душі азовців відправились на дракарі в останній шлях.

Містерія «День Мертвих», яка відбулася у 2023 році, також мала деякі відмінності від попередніх років. Зараз бригада «Азов» виконує бойове завдання на фронті, тому містерії пам'яті відбулись у різних місцях, на декількох локаціях. Одним із нововведень була відсутність щитів у ритуалі, так як вони залишились на окупованій російськими військами базі в селі Урзуф. Крім того була зведена велике вогнище, від якої учасники містерії запалювали смолоскипи.

3.2 Елементи та атрибути містерії Дня Мертвих, їх значення

1.1.1. Назва

Містерія має назву «День Мертвих». Вибір терміну «мертвих» замість «загиблих» пояснюється тим, що згадуються взагалі всі полегли підрозділу, а не лише вбиті на фронті. Мова йде, наприклад, про бійців, що померли внаслідок хвороби чи серцевого нападу поза зоною бойових дій [26, с. 121].

Цей підхід робить акцент на цінності кожного життя, визнаючи, що війна не обмежується лише бойовими діями, а має ширший вплив на здоров'я та долю військових. Це відображає повагу до всіх військовослужбовців, незалежно від обставин їхньої смерті, і показує, що кожен боєць є важливою частиною підрозділу. Єдність і взаємопідтримка – це те, що допомагає вистояти навіть у найскладніших умовах. Використання слова «мертвих» підкреслює, що не лише ті, хто загинув у бою, заслуговують на пам'ять і шану, але й ті, хто віддав своє життя внаслідок хвороб, нещасних випадків чи інших причин, пов'язаних із військовою службою.

1.1.2. Час проведення

Містерія традиційно проходить в день осіннього рівнодення – момент, коли в обох півкулях Землі тривалість дня дорівнює тривалості ночі. В світлі смолоскипів бійці згадують тих, хто здобув вічне життя – і підрозділ символічно тримає спільний стрій по обидва боки життя [26, с. 122].

Осіннє рівнодення є символічним часом рівноваги між світлом і темрявою, що надає особливого значення цьому заходу. У цей момент, коли день і ніч рівні, живі воїни згадують своїх полеглих товаришів, створюючи містичну атмосферу єднання між світом живих і мертвих. Смолоскипи, що освітлюють темряву, символізують пам'ять і світло, яке полегли продовжують приносити своїм побратимам і нащадкам.

Цей ритуал допомагає не лише вшанувати пам'ять загиблих, але й зміцнює бойовий дух живих, нагадуючи їм про важливість єдності та братерства.

Спільний стрій по обидва боки життя – це символ вічного зв'язку між усіма, хто служив і служить у підрозділі, незалежно від того, де вони зараз перебувають.

1.1.3. Місце проведення

Головний збір проводився на Полі Мечів. Вперше містерія відбулася у 2015 році на території селища Урзуф, на одній з баз полку «Азов». На території військової частини було насипано курган та встановлено 3 великі дерев'яні мечі. Монумент символізував тих воїнів, які вже «встромили свою зброю в землю та закінчили земну боротьбу» [26, с. 126] (додаток 4).

Поле Мечів є священним місцем, де воїни збираються, щоб вшанувати своїх полеглих товаришів. Монумент, з мечами, що встромлені в землю, символізує остаточний спокій і кінець земних страждань для тих, хто служив своїй країні. Це місце нагадує про жертви та героїзм кожного воїна, який віддав своє життя за Батьківщину.

Цей символізм глибоко впливає на учасників містерії, підкреслюючи, що боротьба завершена для тих, хто пішов, і що їхній вклад і пам'ять завжди будуть жити серед живих. Зібрання на Полі Мечів у день осіннього рівнодення, в світлі смолоскипів, створює атмосферу єдності та шани, допомагаючи зміцнювати бойовий дух тих, хто продовжує служити. Учасники відчують, що їхня спільна мета і боротьба є вічними, а зв'язок між живими і загиблими є нерозривним.

1.1.4. Атрибути містерії

Смолоскипи. Смолоскип як символ націоналістичного руху в Україні є не лише відображенням бойового духу і прагнення до свободи, але й закликом до світла і правди в протистоянні з темрявою і хаосом.

Смолоскипи часто використовувалися різними угрупованнями, починаючи з ОУН (Організація українських націоналістів) і продовжуючи сучасними націоналістичними організаціями та рухами. Смолоскип як вогнений меч символізує непохитну волю та рішучість у боротьбі за національні ідеали.

Уперше після відновлення незалежності України, 30 червня 1991 року, вулицями Києва пройшла масштабна смолоскипна хода. Цей день був обраний не випадково: саме 30 червня 1941 року Ярослав Стецько та його побратими проголосили Акт відновлення Української Держави. Відродження давньої європейської традиції взяли на себе члени УНА–УНСО.

30 червня 1991 року виповнювалось 50 років з дня проголошення у Львові Незалежності України. В ознаменування цієї дати перед Львівським оперним театром дві сотні стрільців УНС вишикувались в каре. На знак початку Національної Революції в його центрі було спалено великого дерев'яного хреста. Запаливши від палаючого хреста смолоскипи сотні рушили вулицями міста. До колони приставали місцеві мешканці, які нічого подібного ніколи не бачили. Ще довго центральне союзне телебачення транслювало кадри, відзняті того вечора в столиці Галичини [30]. Смолоскипний марш «Вогні над містом» 12 грудня 1999 року, який проходив з нагоди першого з'їзду Товариства «Патріот України» при Соціал-Національній Партії України (СНПУ), ознаменував завершення ХХ століття.

Смолоскипні марші залишаються потужним символом сучасного українського націоналізму. Вони уособлюють вірність традиціям, єднання та прагнення до кращого майбутнього для України. Вони проходять вулицями українських міст, привертаючи увагу до націоналістичних ідей та цінностей. Цю давню традицію, яка була популярна серед українських націоналістів минулого століття, відновили у 2005 році Організація «Патріот України». З початку 2010-х років інші патріотичні організації також почали підтримувати цю традицію, роблячи смолоскипні марші невід'ємною частиною своїх заходів. Ця традиція знайшла нове життя у сучасному націоналістичному русі, сприяючи консолідації його учасників.

Смолоскипи відіграють важливу роль не лише у смолоскипних процесіях, а й в інших ритуалах «Азову». Їхнє використання підкреслює символічне значення вогню та його зв'язок з націоналістичними цінностями. Ці ритуали слугують не лише для збереження традицій, але й для виховання нового

покоління воїнів, які йтимуть шляхом своїх попередників. Наприклад, посвячення хорунжих проходить таким чином: хорунжі отримують свої сталеві відзнаки з чаші, яка розпечена полум'ям. Від цього вогню вони запалюють смолоскип, віддають честь командиру полку та ще раз публічно підтверджують свою клятву Служити Українській Нації. Така церемонія є не лише формальним актом, але й глибоко символічним моментом, що підкреслює значення служби Українській Нації та непохитну рішучість у боротьбі за її ідеали [26, с. 113]. Цікаво, що в основі знамена хорунжої служби «Азову» – смолоскип, символічний меч світла ідей, що розсікає темряву безідейності.

Щити. Під час містерії Дня Мертвих невід'ємною частиною ритуалу були Щити Героїв. Спочатку вони були різнокольоровими, але вже в 2016 році все стандартизувалось. Фоном йшов силует символу Чорного Сонця, а позивні мертвих побратимів були написані особливим шрифтом (з повноцінною заміною літери Н на N). Ці Щити тримали в руках бійці під час переклички. Коли головуючий називав ім'я загиблого, боєць з конкретним щитом відповідав «Присутній» [26, с. 128] (додаток 5).

Щити Героїв висіли на стінах у штабі полку. Після початку повномасштабного вторгнення росіяни захопили бази полку «Азову». Вони були розміщені там як нагадування для тих командирів, що планують бойові операції. Мертві стежать за діями живих, надихають їх своїм чином на нові звершення і нагадують, наскільки велика відповідальність лежить на плечах командира за збереження життя солдата.

Сальва. Сальва є частиною ритуалу з вшанування загиблих героїв. В прямому сенсі це слово слід розуміти як «гучний постріл», «залп» [26, с. 122]. Тобто це урочистий салют під час церемонії або містерії. Після того, як боєць зі щитом запалює вогонь, йде традиційний вигук «Пам'ятаємо» та відповідь «Помстимося!». Слідом – сальва. Це український термін, який сьогодні більш за все розповсюджено в історичних текстах, поезії та ідеологічних матеріалах «Азову».

Великий дерев'яний човен. У 2022 році містерія пройшла трохи в іншому форматі. Через окупацію території, де раніше базувався полк «Азов», захід провели в іншому місці. До традиційних елементів містерії було додано новий – великий дерев'яний човен, який самі бійці назвали «дракаром». Назва запозичена у скандинавських народів. Так називали веслово-вітрильні безпалубні кораблі вікінгів, які використовувалися ними протягом VIII-XI століть. Обрядовий дракар для містерії Дня Мертвих був виготовлений протягом двох днів майстрами парку історичної реконструкції «Оствиця» у Рівному.

Кульмінацією містерії стало ритуальне спалення дракара. Цей акт символізував очищення, перехід душ загиблих у нове життя та єднання з воїнами, які загинули раніше. Човен символізував собою подорож душ загиблих воїнів до потойбічного світу. Спалення дракара підкреслює важливість культу вогню в українській військовій традиції. Вогонь символізує очищення, перемогу над темрявою та єднання з бойовими побратимами.

Висновки до Розділу 3.

Отже, індоєвропейський спадок охоплює широкий спектр ритуалів і символів, які зустрічаються в різних культурах, що походять від спільних індоєвропейських предків. Мілітарна культура України еволюціонувала протягом століть, поєднуючи елементи грецької, скіфської, давньоруської та козацької традицій, і стала важливою частиною української національної ідентичності. Ця історична спадщина відображена у сучасних обрядах таких як містерія Дня Мертвих бригади «Азов», що є урочистим ритуалом, спрямованим на вшанування пам'яті загиблих воїнів.

Важливими елементами індоєвропейського спадку у сучасній українській мілітарній культурі є культ меча та вогню. Вогонь здавна вважався священним символом, що очищає та дає силу. Запалення смолоскипів, ритуальне спалення великого дерев'яного човна, зведення великого вогнища, можна розглядати як відсилання до цієї традиції.

Поле Мечів – курган на базі тоді ще полку «Азов» в селищі Урзуф, слугує постаментом для трьох мечів, що підносяться до неба. Ця традиція сягає своїм корінням у прадавні часи, коли різні народи, що населяли територію сучасної України, шанували своїх полеглих героїв, зводячи їм величні кургани. Поле Мечів уособлює в собі цю спадщину, поєднуючи елементи грецьких, скіфських, слов'янських та козацьких традицій.

Ритуальне спалення човна, яке є частиною містерії Дня Мертвих бригади «Азов», має глибоке символічне значення та відсилає нас до багатих традицій, пов'язаних з образом корабля у духовному житті українців. Спалення дракара є символ завершення земного шляху та переходу до нового життя, символізує відправлення душ загиблих воїнів у подорож до потойбічного світу та вшанування пам'яті полеглих. Ця традиція має чіткі паралелі з поховальними обрядами народів Північної Європи та Скандинавії, а також похованнями греків та скіфів у формі човна, що символізує переправлення душ у потойбічний світ.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження індоєвропейських реліктів української мілітарної культури в контексті містерії Дня мертвих бригади «Азов» дозволило виявити важливі аспекти історичних, культурних та духовних практик, що підтримують сучасну військову ідентичність. Відповідно до поставлених завдань, дослідження призвело до таких висновків:

1. Проаналізовано наявну джерельну базу та наукову літературу присвячену темі індоєвропейських реліктів мілітарної культури українців. Виявлено, що протягом тривалого часу на різних етапах розвитку культур домінували різні типи джерел, такі як археологічні, лінгвістичні, історичні та етнографічні. Це вимагає комплексного підходу, що об'єднує різні методи дослідження. Тема обрядів сучасного українського війська залишається недостатньо вивченою. Існує дефіцит наукових робіт, які б детально аналізували цю сферу, особливо у контексті окремих військових формувань, таких як бригада «Азов».

2. На основі аналізу джерел визначено ключові індоєвропейські елементи, збережені в українській мілітарній культурі. Серед них культ меча та козацької шаблі; культ вогню у поховальних традиціях, виражений кремацією тіла померлого та насипанням курганів над його прахом; та образ корабля у духовному житті народів, що населяли територію України. Ці релікти демонструють, як українська мілітарна культура зберегла та трансформувала індоєвропейські традиції, адаптуючи їх до своїх умов та історичних обставин.

3. Подано детальний опис містерії Дня мертвих бригади «Азов», що включає вишикування бійців на Полі Мечів, запалення смолоскипів, тримання щитів з позивними загиблих воїнів, поіменне згадування полеглих хорунжим через мікрофон, вигуки «Пам'ятаємо» бійцями та запалення чаш вогню. Завершується ритуал хоровим вигуком «Помстимося» та сальвою. Крім того, проаналізовано назву, місце та час проведення містерії, атрибути, що використовують військовослужбовці, та їх символічне значення, а саме:

смолоскипи як символ вогню, символічний меч світла ідей, що розсікає темряву безідейності; щити з іменами загиблих; сальва – постріл з автоматичної зброї в небо; обрядовий човен, що символізує подорож душі до потойбіччя; курган Поле Мечів – зв'язок з поховальними обрядами греків, скіфів, слов'ян та козаків.

4. Доведено, що загальноіндоєвропейська спадщина відіграла значну роль у розвитку української мілітарної культури. Прослідковано її еволюцію протягом століть, поєднуючи елементи грецької, скіфської, давньоруської та козацької традицій. Встановлено, що індоєвропейські елементи, такі як культ меча та шаблі, культ вогню, зокрема в похоронних обрядах (кремація та насипання курганів), образ корабля як путівника у потойбіччя, є невід'ємною частиною української національної ідентичності. Ця історична спадщина відображена у сучасних обрядових комплексах – таких як містерія Дня Мертвих бригади «Азов», що є урочистим ритуалом, спрямованим на вшанування пам'яті загиблих воїнів. Це підкреслює роль історичної пам'яті у формуванні сучасної військової культури та зміцненні національної ідентичності.

Відтак, дослідження показало глибокий зв'язок сучасних військових обрядів з історичними традиціями, підкресливши значення індоєвропейської спадщини у формуванні української мілітарної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Без права на забуття. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=bXOCKFtXc8U>
2. Болтрик Ю. Місце Бердянського кургану в системі поховальних пам'яток Скіфії. *Археологія і давня історія України*. Випуск № 2. 2016. С. 27-32.
3. Болтрик Ю. В. Первісне обвалування елітних курганів скіфів, свідчення задалегідь спланованої споруди. *Магістеріум. Археологічні студії*. Випуск № 60. 2015. С. 56-59.
4. Болтрик Ю. Скіфські кургани між Чмиревою та Гаймановою Могилами (степова північна периферія Великої Білозерки). *Археологія і давня історія України*. Випуск № 1. 2020. С. 80-113.
5. В СТРОЮ – НАВІЧНО: ВІДБУВСЯ ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ПОЛЕГЛИХ БІЙЦІВ ПОЛКУ «АЗОВ». URL: <https://azov.org.ua/v-strou-navichno/>
6. *Героїчний епос українського народу. Хрестоматія : навч. посіб. для студентів філол. ф-тів вищ. навч. закл.* [упоряд. та прим.: О. М. Таланчук, Ф. С. Кислий]. Київ: Либідь. 1993. 431 с.
7. Васюта О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності. *Сіверянський літопис*. Випуск № 6. 2016. С. 3-18.
8. Геродот. *Історії в дев'яти книгах* / переклад з давньогрецької А. Білецького. Київ: Наукова думка. 1993. 576 с.
9. Гомер. *Іліада* / переклад з давньогрецької Б. Терена URL:
<https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=529>.
10. Григор'єв-Наш. *Історія України в народних думах та піснях*. Київ: Веселка. 1993. 271 с.
11. День мертвих 2022: азовці вшанували загиблих побратимів URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=K7gqwRByuF8>
12. ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ ЗАГИБЛИХ АЗОВЦІВ URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=iLVJ2uPXIAw>

13. Діденко С. В. Мечі та кинджали періоду скіфської класики в зібранні Національного музею історії України. *Археологія і давня історія України*. Випуск № 2. 2017. С. 271-278
14. Євдокимов Г. Л. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї. *Археологія*. Випуск № 2. 2012. С. 76-95.
15. Жодне віддане життя не забуте: «Азов» провів шосту церемонію пам'яті загиблих бійців підрозділу URL: https://www.youtube.com/watch?v=LPM3_irMes0
16. Залізник Л. Доісторичні елементи в традиційній культурі українців та їхніх сусідів. *Наукові студії*. Випуск №7. 2014. С. 3-7.
17. Залізник Л.Л. Культурно-історичні провінції України у первісну добу. *Археологія*. Випуск № 3. 2006. С. 3-15.
18. *Історія українського війська*. Вінніпег :Клуб приятелів української книжки, Видавець Іван Тиктор. 1953. 860 с.,
19. Кравченко М. *Нотатки Крука*. – Київ: RAINSHOUSE, 2023. – 480 с.
20. *Літопис руський* / переклад з давньоруської Л. Махновця. Київ: Дніпро. 1989. 591 с. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit01.htm>
21. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. *Малороссийский гербовник*. Київ: Либідь. 1993. 213 с.
22. Макаренко М. Запорозькі клейноди в Ермітажі. *Пам'ятки України*. Випуск № 1-2. 1994 С. 17-29
23. Мищик Ю., Плохій С., Стороженко І. *Як козаки воювали : Історичні розповіді про запорізьких козаків*. Дніпропетровськ: Промінь, 1990. 302 с
24. Паталах О. Козацька печатка з села Любимівка на Херсонщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Випуск № 8. 1999. С.98.
25. Поль дю Шаю. *Вікінг Івар* / переклад з англ. Іван Синєпалов. Київ: Пропала грамота. 2022. — 264 с.
26. Рейнс «Консул» О. *Що таке АЗОВ з України?* Київ: RAINSHOUSE, 2023. 240 с.

27. Рильський М.Т. Слово про Ігорів похід. Київ: Держлітвидав України. 1939.
URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl18.htm>
28. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини [упоряд., авт. прим. В. А. Чабаненко]. Київ: Дніпро. 1990. 261 с.
29. Скиба Л.Є. До проблеми відтворення світогляду населення зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини. *Археологія*. Випуск №4. 1994. С. 60-69.
30. Стислий курс історії УНА-УНСО... URL: <http://una-unso.com/styslyi-kurs-una-unso>
31. Філатов О., Черненко Е. Скіфський курган на Ворошиловградщині. *Археологічні дослідження в Україні*. Випуск №4. 1972. С. 122—125.
32. Фігурний Ю. *Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі*. Київ: Видавничий дім «Стилос». 2004. 308 с.
33. Церемонія вшанування загиблих Азовців. Урзуф, 12.12.16 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RqMNWoOSCDI>
34. Чайка В. Розвиток кораблебудування і морські походи князів Київської Русі. *Сторінки історії флоту України*. 1996. С. 21-28.
35. Черненко Е.В. Оружие из Толстой могилы. *Скифский мир*. Київ. 1975. С. 152—173
36. Черненко Є.В. Скіфські кургани V ст. до н.е. поблизу м. Жданова // *Археологія*. Випуск №3. 1970. С. 176–181
37. Шаповалов Г. І. *Судноплавство у духовному житті населення України (з найдавніших часів до кінця. XIX ст.)* : дис. д-ра іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 201. 423 с.
38. Шелехань О. В. Односічний меч із кургану біля с. Мирне на Херсонщині. *Археологія*. Випуск № 4. 2014. С. 50-63.
39. Яворницький Д. *Запорожжя у залишках старовини та переказах народу*. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС. 2005. 264.

40. Яворницький Д. *Історія запорозьких козаків: В 3 т. Т.1.* Київ: Наукова думка, 1990. 577 с.

Додаток 2

Мал. 3 (Р. 18): деталь

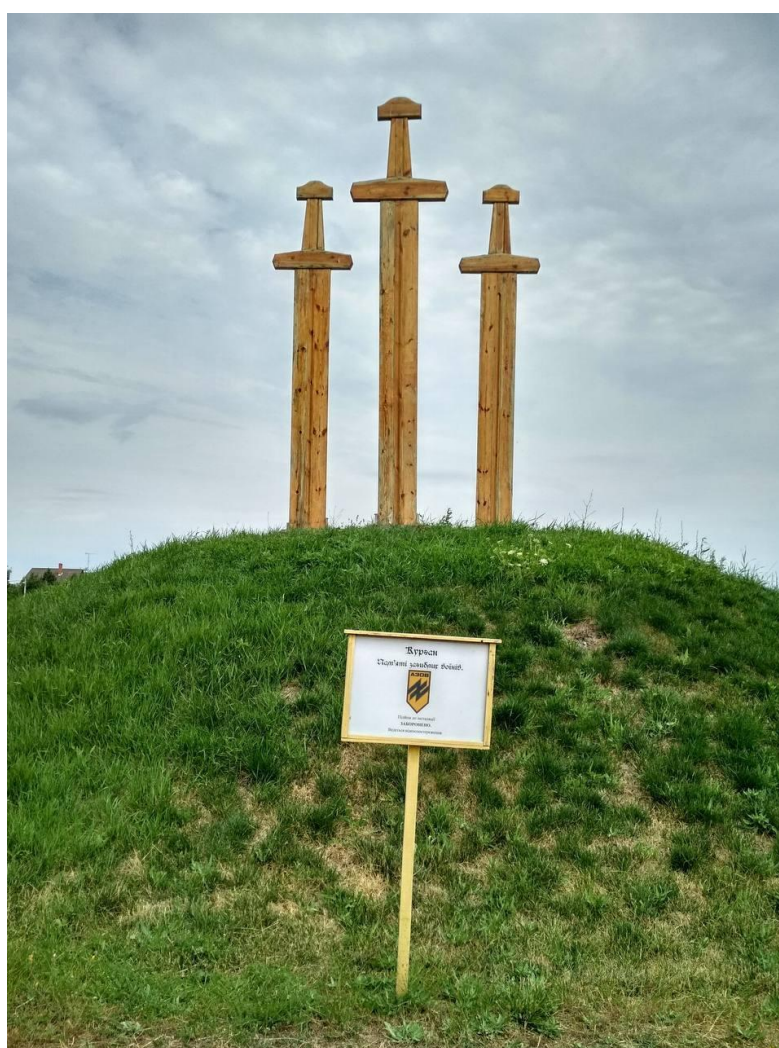

Додаток 3

НОВИКОВЫ.

Додаток 4

Додаток 5

